दुःखधर्षबोधे, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ६। १२। ६।
"सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्व्वतः॥"
दुर्ज्जयः। तथा, तत्रैव। १। १३४। ८०।
"ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्त्तादिव तं पुनः।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम्॥")
दुर्द्दुरूटः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति युक्त्यादिकमिति। दुल क उत्क्षेपे+बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन साधुः तस्य रः।) युक्तिं विना गुरुवाक्यममन्यमानः। इति तत्त्वबोधनी॥
दुर्नाम, [न्] क्ली, (दुर्द्दुष्टं नाम यस्य।) अर्शोरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"दध्यामं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम्।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम्॥"
पित्तजश्लेष्मजयोरनयोर्हेतुर्यथा,—
"कट्वम्ललवणान्यति विदाहीनि गुरूणि च।
सेवनानिलतोयेन श्रमाद्व्यायामपीड़या।
यानव्यायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम्॥
अव्यायामात्तस्य प्रीतादजस्रं
प्रीताद्वान्यद्वातसंसेवनाच्च।
गौण्याद्यन्नात्तैलसम्पिच्छिलेन
दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात्॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वादशेऽध्याये॥
चिकित्सास्य यथा,—
"बोधाग्यरुष्करविड़ङ्गतिलाभयानां
चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम्।
दुर्नामकुष्ठगरशोथग्रहङ्गिवन्ध्या-
नर्म्मेजयत्यवलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च॥"
इति बोधाद्यचूर्णम्॥
पचेद्वारिचतुर्द्रोणे कण्टकार्य्यन्तराशतम्।
तत्रामित्रिफलाबोधपूतिकत्वक्कलिङ्गकैः॥
स काश्मर्य्यविड़ङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनुत्।
घृतं सिंह्यन्तकं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम्॥
इति सिंह्यन्तकं घृतम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणि संग्रहे अर्शोऽधिकारे॥
"स्निग्धं शौरवं कन्दं पक्त्वा पुटपाकवत्।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये॥"
"चूर्णीकृता षोड़श शूरणस्य
भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको
गुड़ेन दुर्नामजयाय पिण्डी॥"
इति शूरणपिण्डी॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये॥
"मांसशूरणभक्षातन्निवृद्धन्तीसमन्वितम्।
त्रिकत्रयसमायुक्तं लौहं दुर्नामनाशनम्॥
इति माधाद्यं लौहम्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अर्शोऽधिकारे॥
"सर्व्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः।
तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते॥
ततो यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मृद्नाति देहिनाम्॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)
दुर्नामकं, क्ली, (दुर्नाम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) अर्शोरोगः। इत्यमरः। २।६।५४॥ (यथा,—
"सनागराबष्करवृद्धदारकं
गुड़ेन यो मोदकमत्युदारकम्।
अर्शोवदुर्नामकरोगदारकं
करोति वृद्धं सहसैव दारकम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे॥)
दुर्नामा, [न्] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य।) दीर्घकोषिका। इत्यमरः। १।१०।२५॥ झिण्टी इति भाषा॥
दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम्नः अर्शोरोगस्य अरिः शत्रुः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥
दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः। ङीप्।) दुर्नामा। इति शब्दरत्नावली॥
दुर्ब्बलः, त्रि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य।) क्षयः। तत्पर्य्यायः। अमांसः २ क्षतः ३। इत्यमरः। २। ६। ४४॥ क्षान्तः ४ श्रान्तः ५ श्लथः ६ अबलः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। ६। ५६।
"सबलो जयमाप्नोति दैवाज्जयति दुर्ब्बलः॥"
शिथिलः। यथा, रघुः। ५। १२।
"स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्ब्बलाश्च-
स्तमित्यवोचद् वरतनुश्चिव्यः॥"
दुष्कर्म्मा। यथा, मनुः। ३। १५१।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्॥")
दुर्ब्बला, स्त्री, (दुर्द्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः।) अनुशिरीषिका। इति भावप्रकाशः॥
दुर्भगा, स्त्री, (दुर्द्दुष्टं भगं भाग्यं यस्याः।) पतिस्नेहरहिता। दुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विरक्ता २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ विरक्ता ३ निस्नेहा ४ सौभाग्यरहिता ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते। १। १७। २६।
"शोचन्त्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती॥"
भाग्यहीने, त्रि। यथा, महाभारते। १। १३०। ७।
"कर्म्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत॥")
दुर्भिक्षं, क्ली, (भिक्षायाः अभावः।) भिक्षायाः अप्राप्तिकालः। अकाल इति भाषा। यथा,
"दुर्भिक्षमल्पं स्मरणं चिराय।" इत्युद्भटः॥
भिक्षायाः प्रायो निष्फलत्वमित्यव्ययीभावसमासः। यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिकं न जायते तद्देशे तदा याच्यमानद्रव्यालाभात् दुर्भिक्षं जातमिति व्यवह्रियते सद्भिरिति। तत्कारकवर्ण्णाः यथा,—
"राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैरुपपीड़नम्।
आनीयाह्यियं घोरं प्रमाथिनि वरानने!॥१३॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम्।
अनावृष्टिः समाख्याता क्षये संवत्सरे प्रिये॥२०॥
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो देशे संक्षिप्तमण्डलः।
दुर्भिक्षं वर्ष्मरीवर्षे व्यवहारो विपर्य्ययः॥ ३४॥
दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये!।
भवे भवन्ति लोकानि पीड़िता मानवा भुवि॥३५॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम्।
अनले च समाख्याता नाम कार्य्या विचारणा॥५०
देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम्।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि! दुर्भिक्षं गर्म्मदातटे॥५१॥
दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते।
भवेद्वै मध्यमा वृष्टिर्दुर्म्मेतौ सस्यपक्षिते॥ ५५॥
दुर्भिक्षं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम्।
यापरोगो भवेद्देवि! रक्ताक्षेऽमरवन्दिनि!॥५८॥
रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोपद्रवाकुलम्।
क्रोधे तु विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये!॥५९॥
मेदिनी चलते देवि! सर्व्वभूतं चराचरम्।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये सङ्क्षीयते प्रजा॥
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा।
दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये!॥"५०॥
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतवह्निवर्ण्णान्तर्गतवर्षविशेषफलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि॥ * ॥
अद्भुतेऽपि दुर्भिक्षं भवति यथा,—
"मांसास्थिनी समादाय श्मशानादृग्रवायसाः।
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत्॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत्।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकन्तथा।
अद्भुतानि प्रवर्त्तन्ते तत्र देशस्य विप्लवः॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥
"तत्राशौचिभिर्व्याग्रहणे दोषाभाव इति हारलताप्रभृतयः॥ कौर्म्मे।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे।
विग्राहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः॥
सद्यःशौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
अपि च गारुड़े २२६ अध्याये।
"दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च मृतके सूतकेऽपि वा।
नियमाच्च न दुष्यन्ति दानधर्म्मरताश्च तथा॥
दीक्षिताश्चाभिषिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोणाश्च निमन्त्रिते॥
पूर्व्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं मृतसूतके॥"
दुर्म्मनाः, [स्] त्रि, (दुर्द्दुष्टं मनो यस्य।) चिन्ताद्याकुलचित्तः। तत्पर्य्यायः। विमनाः २ अन्यमनाः ३। इत्यमरः। ३। १। ८॥ (यथा, भागवते। १। ६। १६।
"रूपं भगवतो यत्तत्मनः कान्तं शुचापहम्।
अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्म्मना इव॥"
शतावर्य्याम्, स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुर्द्दुष्टं मनः इति विग्रहे। दुष्टचित्ते, क्ली। यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
"यदि दुःखी न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर गर्व्वेण च विशेषतः॥")
दुर्म्मरा, स्त्री, (मृ+भावे अप्। दुर्द्दुःखेन मरणं मृत्युर्यस्याः। छिन्नायामपि पुनस्तत्तरुस्तथात्वम्।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥